

DELAJSKO GIBANJE V LJUBLJANI OD ZAČETKOV DO LETA 1896

JASNA FISCHER

Ko govorimo o razvoju delavskega gibanja v Ljubljani, moramo imeti pred očmi, specifični položaj Ljubljane v slovenskem narodnostnem prostoru. O ljubljanskem delavskem gibanju namreč lahko govorimo le do približno začetka devetdesetih let devetnajstega stoletja. Že z ustanovitvijo občega delavskega, pravovarstvenega in podpornega društva za Kranjsko marca 1892 v Ljubljani dobi gibanje precej širši značaj. Ob ustanovitvi Jugoslovanske socialnodemokratske stranke leta 1896 pa postane Ljubljana ob Trstu najpomembnejše politično delavsko središče na Slovenskem in ni več mogoče pogniti ločnice med ljubljanskim in slovenskim delavskim gibanjem. Zaradi tega bo v tem prispevku poudarek predvsem na orisu razvoja delavskega gibanja v Ljubljani do približno sredine devetdesetih let 19. stoletja.

Začetek organiziranega delavskega gibanja v Ljubljani zaznamujemo konec šestdesetih let prejšnjega stoletja. Po sprejetju zakona o društvi v novembru 1867 se namreč začno hitro ustanavljati v večjih mestnih središčih Avstrije delavska izobraževalna društva, splošna in strokovna. Ustanovitveno gibanje se je širilo z Dunaja, kjer je bilo tako društvo ustanovljeno že novembra 1867.

Pred ustanovitvijo ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva leta 1870 in po njej je v Ljubljani delovalo nekaj obrtniških in delavskih društev, izmed katerih sta najpomembnejša katoliško rokodelsko društvo, ustanovljeno leta 1855 in izobraževalno društvo tiskarjev, ustanovljeno leta 1868. Škoda pa je, da se je treba zaradi pomanjkanja podatkov o ostalih društvi zadovoljiti več ali manj samo s tem, da jih naštejemo, čeprav so imela svoje pomembno mesto. Ta društva lahko delimo v dve skupini — v prvo štejem delavske podporne in bolniške blagajne, ki so delovale pri posameznih večjih ljubljanskih industrijskih podjetjih, v drugo pa obrtniška društva, ki so predstavljala zadnje ostanke cehov in so bila v prvi polovici sedemdesetih let vsa razpuščena. Tako je sladkorna rafinerija že leta 1853 ustanovila podporno blagajno ki pa je bila že leta 1860 razpuščena, njena glavnica pa razdeljena med delavce. Leta 1860 je nato tako blagajno ustanovila ljubljanska predilnica in tkalnica.¹ Konec šestdesetih in v sedemdesetih letih so bile v Ljubljani ustanovljene še nekatere bolniške in podporne blagajne, tako leta 1868 v tovarni kav-

nega nadomestka Avgusta Tschinkla, leta 1872 v tovarni Gustava Töniessa in leta 1876 v tovarni Alberta Samasse.² Namen teh blagajn je bil, da podpirajo svoje člane v primeru bolezni, v primeru smrti pa svojcem izplačajo določen delež. Po društvenih pravilih so morali v blagajni vplačevati prispevek vsi zaposleni delavci in ti so poleg kazni članov — te so znašale tudi do polovice tedenskega zaslužka, prostovoljnih prispevkov in daril bili glavni vir dohodkov blagajne. Blagajno je upravljal uslužbenec tovarne, ki je moral vsako leto do 31. decembra podati obračun. Člani so bili upravičeni do podpore v primeru bolezni, če so plačevali svoj prispevek najmanj osem tednov. O bolezni je moral dati svoje mnenje tovarniški zdravnik. Pomoč se je lahko izplačevala devet mesecev, nato pa je o nadaljnji pomoči sklepala posebna komisija. Spore med delavci in blagajniško upravo je poravnala skupnost tovarniških delavcev, ki v spor niso bili vmešani. Pravico predlagati spremembo statuta je imela samo tovarniška uprava. V primeru, da bi blagajno razpustili, bi glavnico razdelili med njene člane.³ Glede na to, da je bilo včlanjenje v te blagajne obvezno za vse zaposlene delavce, vemo po podatkih trgovinske in obrtne zbornice za Kranjsko za leto 1875, ki navajajo število zaposlenih v teh podjetjih, da so vse tri blagajne štejele približno sto članov. Ni pa nobenih podatkov, s kolikšnimi sredstvi so razpolagale, koliko njihovih članov je dobivalo pomoč, niti ne tega kdaj so prenehale delovati.

Pobudo za ustanovitev izobraževalnega društva tiskarjev v Ljubljani je že konec novembra 1867 dalo 20 ljubljanskih tiskarjev. Na prvem posvetovalnem sestanku so izvolili začasno vodstvo, ki je bil zadolženo, da izdela osnutek društvenih pravil in da obvesti tiskarje o ustanovitvi društva.⁴ Ustanovni občni zbor je novo društvo imelo februarja 1868.⁵ Sprejeta društvena pravila so določala, da je glavna naloga novega društva predvsem vzgoja tiskarjev. Še istega leta je društveni odbor izdelal načrt za pouk tiskarjev. Organizirali so tečaj nemškega in slovenskega jezika, ki ga je vodil Fran Levstik. Prirejali so različna poljudnoznanstvena predavanja. Pridobili so tudi predavatelje za tečaje stenografije, aritmetike, knjigovodstva, zgodovine in etnografije ter o ljudskem zdravju in prehrani. Obenem so ustanovili društveno knjižnico s čitalnico.⁶ V juniju

1868 so ustanovili samostojno splošno bolniško, podporno, potovalno, invalidsko in vdovsko blagajno, ki pa se je že leta 1871 združila z izobraževalnim društvom tiskarjev.⁷ Društvo je sodelovalo tudi pri reševanju tarifnega vprašanja v letih 1868, 1871 in 1874, vendar je bilo pri tem precej neučinkovito.⁸

Razmerje med slovenskimi in nemškimi člani društva je bilo vse do leta 1884 zelo občutljiva točka. Podatkov o številu slovenskih in nemških članov društva je zelo malo. Iz poročil, ki navajajo podatke o članstvu, pa lahko sklepamo, da se je to razmerje stalno spreminjalo, pač odvisno od stalnega menjavanja članstva, ki je bilo v tem društvu dosti bolj gibljivo kot na primer v delavskem izobraževalnem društvu. Problem odnosov med člani obeh narodnosti se je pojavil prvič že v letu 1871. Prvi resnejši konflikt je izbruhnil poleti 1875 in je omrtvičil društveno življenje vse do aprila naslednjega leta. Grozilo je, da bo društvo celo razpadlo. Po ureditvi spora so volili posebej nemškega in posebej slovenskega zapisnikarja društva.⁹ Ponovno je izbruhnilo sovraštvo med slovenskimi in nemškimi člani poleti 1883. Spor je povzročil nekajmesečno razbitje društva in je odmeval po vsej monarhiji. Vrhunec spora predstavlja ustanovitev novega društva z imenom Podporno društvo tiskarjev na Kranjskem, ki so ga ustanovili nemški člani.¹⁰ Obe strani sta se pobotali na skupnem shodu delegatov vseh tiskarskih društev v Avstriji, ki je bilo septembra 1884 v Pragi. Nemško društvo je bilo razpuščeno, njegovi člani pa so se spet pridružili staremu društvu.¹¹

Z ustanavljanjem tiskarskih delavnic zunaj Ljubljane se je razširjalo tudi društveno delovanje. Sprva so bili v njem včlanjeni tiskarji iz Ljubljane in Novega mesta, kasneje tudi iz drugih krajev. Zaradi širitve delovanja je društvo večkrat spreminjalo in dopolnjevalo svoja pravila. Leta 1879 se je preimenovalo v Društvo tiskarjev, kamnopiscev in kamnotiskarjev na Kranjskem. Leta 1895 se je ponovno preimenovalo, in sicer v Društvo tiskarjev na Kranjskem.¹² Precej podatkov nam kaže, da je imelo društvo živahne stike tudi z drugimi tiskarskimi društvi v monarhiji in drugod v Evropi. Z vrsto teh društev je bilo v podporni zvezi.¹³

Ko ocenjujemo razvoj in delovanje izobraževalnega društva tiskarjev, lahko ugotovimo, da je bilo res samo izobraževalno in strokovno brez političnih ambicij. V prvih dveh desetletjih obstoja so se njegove sile preveč drobile in izčrpavale v dolgotrajnih narodnostnih sporih, da bi društvo lahko postalo resnejša politična sila. Le v prvih

letih je poskušalo reševati tudi gmotni položaj tiskarjev z bojem za boljše tarifne postavke, vendar je prekmalu omagalo. Verjetno je v tej politični pasivnosti vzrok, da ne najdemo nobenih podatkov o stikih ali celo sodelovanju z ljubljanskim delavskim izobraževalnim društvom.

Priprave za ustanovitev delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani datirajo v oktober 1869, ko so se na delavskem zborovanju, ki se ga je udeležilo približno 80 delavcev, dogovorili o ustanovitvi delavskega društva.¹⁴ Decembra so že poslali deželni vladi prošnjo, da dovoli ustanovitev Ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva in priložili društvena pravila. Pravila, ki jih je deželna vlada potrdila, so zavezovala članke društva, da skrbijo le za izboljšanje položaja delavcev, ne sme pa se društvo ukvarjati s politikom. Ustanovitveni zbor društva je bil 20. februarja 1870. Udeležilo se ga je približno 400 ljudi.¹⁵

V letu 1871 so po sklepu občnega zbora delavskega društva ustanovili delavsko bolnišnico in invalidsko blagajno kot sestavni del delavskega izobraževalnega društva.¹⁶ Ko so se v letu 1871 in 1872 začeli spopadi med pristaši Lassalla in Schultze-Delitscha v društvu, pa je postala zatočišče in oporišče — pač v skladu s svojo samopomočno vlogo — privrženecv Schultze-Delitscha.

Konec marca 1871 so začeli v Ljubljani stavkati krojaški pomočniki.¹⁷ Zaradi te stavke že napeto ozračje je še zaostрил prihod Johanna Mosta v Ljubljano, enega znanih voditeljev avstrijskega delavskega gibanja. Most je želel med svojim načrtovanim tridnevним bivanjem v Ljubljani predavati o društvu in še posebej na delavskem shodu, da bi ljubljanske delavce, kot je bil sam prepričan, pripeljal, podobno kot mu je to uspelo že na Koroškem in Štajerskem, na pot »pravega spoznanja«. Oblasti pa Mostu niso dovolile predavati niti v društvu, še manj na shodu.¹⁸ Skupna vsem poročilom o Mostovem obisku v Ljubljani — policijskim in časnikarskim — je ugotovitev, da Most v Ljubljani ni našel primerne terena za svojo agitacijo in da so delavci z redkimi izjemami zavrnilli njegove ideje. Vendar pa je kasnejši razvoj ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva pokazal, da sta bila ta ugotovitev in z njo povezan optimizem neupravičena. Že v naslednjih mesecih leta 1871 so se začeli prvi obračuni med privrženici Lassalla in Schultze-Delitscha, ki so v letu 1872 privedli do dokončnega razčiščenja in zmage lassallovcev v društvu. Prav gotovo bi bilo pretirano trditi, da je tak razvoj po-

vzročilo samo kratkotrajno bivanje Mosta v Ljubljani, res pa je, da ga je pospešilo, seveda ob realnih pogojih, ki so za tak razvoj potrebni. Pri tem mislim predvsem na vrnitev Matije Kunca v Ljubljano, v katerem so Lassalovi pristaši v društvu našli sposobnega organizatorja in voditelja.

S Kunčevim nastopom se začenja doba prvega velikega razmaha v delovanju ljubljanskega društva, ki se konča z njegovim odhodom v vojsko oktobra 1874. Matija Kunc je v naslednjih mesecih razvil živahno dejavnost. Minil ni noben zbor delavskega društva, na katerem ne bi govoril. Opozarjal je na pomen izobrazbe delavskega stanu kot pomembnega elementa v njegovi socialni osvoboditvi. Zavračal je princip samopomoči kot edinega sredstva, s katerim je mogoče trajneje izboljšati položaj delavcev, čeprav je menil, da ga ni treba povsem zavreči. Kunc je v letu 1872 najprej uspel zagotoviti zmago lassallovcev v društvu, čeprav na račun odcepitve bolniške in invalidske blagajne, ki je v letu 1873 postala samostojno in neodvisno društvo.¹⁹

Kunčeva agitacija je bila širokopotezna in uspelo mu je obiti ozka društvena pravila, ki so mu prepovedala ukvarjati se s politiko ter ljubljansko delavsko izobraževalno društvo razviti v pravo politično organizacijo ljubljanskega delavstva. V kratkem času enega leta po začetku njegovega delovanja se je društvo številčno tako okrepilo kot nikoli pozneje vse do svojega razpusta, saj je (resda kratek čas) štel celo preko 400 članov.²⁰

Kunc je skrbno gojil stike z drugimi izobraževalnimi društvi v monarhiji in hkrati skrbel za obojestransko obveščenost o dogajanjih v Ljubljani in drugih delavskih središčih Avstrije. Po njegovi zaslugi se je društvo približalo in vključilo v avstrijsko delavsko gibanje, saj je vztrajno vcepljal v zavest ljubljanskih delavcev, da bodo dosegli uspehe le združeni in enotni. S svojim sodelovanjem v širšem okviru avstrijskega delavskega gibanja in z dopisovanjem v osrednji avstrijski delavski časnik *Volkswille* je zbliževal in pojasnjeval dogajanja v centru, na Dunaju in doma v Ljubljani.²¹

Matija Kunc je bil delavski voditelj, ki se je zavedal pomena strokovnih društev v vsakodnevem boju za izboljšanje socialnega položaja industrijskih in obrtniških delavcev in je bil glavni pobudnik njihovega ustanavljanja v Ljubljani. Uvidel je, da se položaj delavcev, zlasti problem o skrajšanju delovnega časa, s stavkami ne da trajneje reševati, čeprav so se stavke tesarjev in mizarjev v letu 1872 uspešno končale.²² Zato je v letu

1872 začel z akcijo za ustanavljanje strokovnih društev kljub odporu nekaterih članov delavskega izobraževalnega društva, ki so se bali, da se bodo moči razcepile.²³ Tako so na njegovo pobudo v letu 1872 in 1873 ustanovili svoja strokovna društva krojaški in čevlarski pomočniki ter lesni delavci.²⁴ Društva so sicer razvila živahno dejavnost, ki pa ni dala nobenih rezultatov. Vprašanje je, kje so bili vzroki, da niso mogla zaživeti, čeprav je ob ustanavljanju kazalo, da bodo zlasti po stankah razgibanem letu 1872 uspešna. Verjetno je bila točna Kunčeva ugotovitev, da delavci niso dovolj osveščeni in da sami ne vedo, kaj sploh hočejo.²⁵ Kunc je poskusil vnesti več življenja vanje, z vrsto predavanj je opozarjal na velik pomen strokovnih društev, vendar njihovega dela ni uspel razgibati. Po njegovem odhodu iz Ljubljane je njihova dejavnost v letu 1875 povsem zamrla.²⁶

Ne glede na Kunčev poznejši odnos do delavskega izobraževalnega društva in delavskega gibanja nasploh — po vrnitvi iz vojske leta 1877 je bil Kunc v društvu nedelaven in so ga zato decembra 1880 izključili iz društva — ne moremo zanikati, da je bil Matija Kunc prvi slovenski socialist in da je položil temelje za uspešen nadaljnji razvoj delavskega gibanja v Ljubljani.

V drugem petletju — vse do konca leta 1880 — je delovanje delavskega izobraževalnega društva navzven mnogo manj opazno, pretirano in netočno pa bi bilo trditi, da je društvo zgolj životarilo. Policija mu ne posveča več toliko pozornosti. Zadovoljila se je s tem, da je beležila delavske shode in članske sestanke. To velja zlasti za poslednji dve leti sedemdesetih let, ko niti v arhivih, niti v spisih celovskega procesa ni najti nobene policejske poročila, ki bi nam podrobneje osvetlilo dogajanje v društvu. Prav tako molčijo v glavnem tudi časniki. Najbolj je društvo pogrešalo močne osebnosti, ki bi ga načrtno vodila. Niso uspeli najti voditelja, ki bi izpolnil praznino, ki jo je pustil za seboj Matija Kunc. Značilno je, da se zelo hitro menjavajo društveni predsedniki in člani odborov. Tudi ustanovitev verske sekte Poslanstvo resnice, svobode in ljubezni po vzoru sekte dr. Hipolita Tauschinskega marca leta 1875 je ostala le kratka epizoda, saj se je že konec aprila istega leta sama razpustila.²⁷

Z začetkom delovanja Franceta Železnika²⁸ in povezovanjem obrtniško-demokratske skupine z delavskim izobraževalnim društvom se od konca leta 1880 v razvoju ljubljanskega delavskega gibanja pojavi no-

va kvaliteta. Pri številčno šibkem industrijskem delavstvu je delavsko društvo moralo iskati oblike sodelovanja z ljubljanskimi obrtniki, mojstri in pomočniki, če ni hotelo ostati preveč izolirano in zunaj tokov družbenega dogajanja v tedanji Ljubljani. Priložnost za tesnejše sodelovanje se je pokazala ob ustanavljanju kranjskega obrtnega društva, ko se je do takrat idejno enotno ljubljansko obrtniško gibanje leta 1881 razcepilo v dve skupini. Ena skupina je pod vodstvom Janeza N. Horaka in Matije Kunca imela oporišče v novo ustanovljenem obrtnem društvu, povezanim z meščanskim gibanjem. Druga je bila obrtniško-demokratska skupina pod vodstvom Franceta Železnikarja. Ko je obrtniškim demokratom spodletel leta 1882 še zadnji poskus, da ustanovijo lastno društvo, so sledili Železnikarjevemu zgledu in iskali oporo v delavskem izobraževalnem društvu, ki jim jo je rado dajalo. Znotraj te skupine pa se je v naslednjih dveh letih izločil poseben krog pod Železnikarjevim vodstvom, ki je bil najbolj aktiven, radikalen in glasen in prav ta krog najtesneje sodeluje z delavskim izobraževalnim društvom.²⁹

Povezovanje delavskega in obrtniškega gibanja se začelja že decembra leta 1880 na prvem iz vrste ljudskih shodov v Ljubljani, ki so se ga udeležili tudi člani delavskega izobraževalnega društva, uradno še ne kot sosclicatelji, sodelujejo pa že trije socialno-demokratski govorniki, domačina Franc Šturm in Ferdinand Tuma ter Emil Kaller-Reinthal iz Gradca.³⁰ Že naslednji ljudski shod februarja 1881 pa so tudi uradno sklicali skupaj.³¹ V določenem smislu povezovalno vlogo igra tudi časnik *Ljudski glas*, ki je izhajal v letih 1882–1885 in mu daje pečat zanimanje za družbeno vprašanja, posebej za delavsko. S sodelovanjem obrtniških demokratov, zlasti Železnikarjevim, je posredno povezan tudi z ljubljanskim delavskim izobraževalnim društvom.³²

Razkolu v avstrijskem delavskem gibanju na dve struji, zmerno in radikalno, močno anarhistično obarvano, se tudi ljubljansko delavsko izobraževalno društvo ni izognilo. Že od začetka leta 1882 so se občasno v Ljubljani pojavili ilegalni letaki pa tudi posamezne številke prepovedanih časnikov z radikalno vsebino, poleg *Mostove Freiheit* še *Volkszeitung—Socialdemokratisches Wochenblatt*, *Der Sozialist* in *Radikale*.³³ Novembra 1882 se je s skupino ljubljanskih delavcev sestel Jakob Waitz iz Gradca, somišljenik Josepha Peukerta.³⁴ V letu 1883 se je društvo naročilo na liste radikalne smeri *Zukunft*, *Radikale* ter *Strokovni list krojačev* in *Strokovni*

list čevljarjev.³⁵ Zaradi te jasno nakazane tendence po radikalizaciji društva so se zaostrovala nasprotja med radikalno in zmerno strujo v društvu. Vrhunec predstavlja izključitev Ludvika Zadnika, najuglednejšega predstavnika zmernih v društvu, konec februarja 1884. V preiskavi po aretaciji Železnikarja in Tume so priče trdile, da je vzrok za izključitev bilo Zadnikovo prinašanje zmernih listov *Wahrheit* in *Volksfreund* v društvene prostore ter njegova zahteva, da se društvo naroči tudi na ta dva lista. Poskus Zadnikovih somišljenikov, da ga ponovno sprejmejo v društvo, ni uspel.³⁶

Ta proces radikalizacije je bil ustavljen aprila 1884 z aretacijo Franceta Železnikarja in Ferdinanda Tume zaradi suma veleizdaje. Aretacijo so sprožili anonimno obvestilo, da je Tuma poizvedoval po pošiljki iz Benetk, zaplenjeni že v oktobru 1883, v kateri je policija našla 300 izvodov v slovenščini tiskane letaka *Na naše brate* in preko 300 izvodov *Mostove Freiheit*, izjava Tumovega vajenca Franca Potiska, da je Železnikar Tumi sredi marca izročil zavitek letakov z naslovom *Svarilo ljudstvu* ter dopis dunajske policijske direkcije konec marca, da ima Tuma zveze s socialistično stranko na Dunaju. V hišni preiskavi pri Železnikarju in Tumi so našli ilegalne letake in prepovedane časnike.³⁷

Po aretaciji obeh delavskih voditeljev je začela policija sistematično preiskavo. Od maja do septembra 1884 so zaslišali preko 180 ljudi, nekatere dvakrat in večkrat, med njimi vse člane delavskega izobraževalnega društva, tudi tiste, ki so iz društva izstopili pred aprilom 1884, pa sorodnike in prijatelje osumljenih. Njihove izjave so bile skoraj vse enake: da so v društvu imeli glavno besedo Železnikar, Tuma, Šturm in Kriegel, da sicer niso slišali, da bi govorili kaj veleizdajalskega ali protidržavnega, govorilo pa se je, da so privrženci radikalne stranke, nihče pa ni znal pojasniti razlike med radikalc in zmernimi, še manj pa kaj pomenita gesli »propaganda dejanj« in »ekonomska osvoboditev«. Med samo preiskavo so zaprli še osem članov društva. Med tem časom je policija skušala ugotoviti Železnikarjeve in Tumove zveze s Karlom Hubmajerjem, ki je bil v procesu proti Mihaelu Kappaufu in tovarišem v Gradcu oproščen, in morebitne zveze z Wolfgangom Hišo in Francem Serncem, ki sta bila zaprta v začetku marca 1884 v Zagrebu in v procesu maja 1884 obsojena na krajše zaporne kazni. Te poizvedbe pa niso dale dokazov, ki jih je želel dobiti preiskovalni sodnik.³⁸ Septembra so iz preiskovalnega zapora izpu-

stili vse razen Franceta Železnikarja, Ferdinanda Tume, Franca Šturma, Edvarda Kriegla in Franca Dhüja.

Obtožnica je bremenila zaprte delavske voditelje, da so od septembra 1883 do aprila 1884 govorili na delavskih shodih, da delavci po zakoniti poti ne morejo doseči ničesar in da jim lahko pomaga le sprememba družbenih razmer ter da morajo zato podpirati anarhistično stranko.⁴⁰ Proces proti t. i. »krvavcem« (= anarhistom) se je začel decembra meseca 1884 v Celovcu. Priče, ki sta jih poklicala obtožba in del prič obrambe, so potrdile, da so obtoženi člani anarhistične stranke, ni pa tožilcu uspelo dokazati, da so v Ljubljani v soglasju z anarhisti na Dunaju pripravljali upor ali državljansko vojno. Temu ustrezno je bilo tudi glasovanje porote. Tumo, Kriegla, Šturma in Dhüja je oprostila vseh obtožb, Železnikar pa je bil zaradi dokazanega odobravanja atentata na ruskega carja Aleksandra II. leta 1881 in širjenja prepovedanih letakov obsojen sprva na osem, nato pa na desetletno težko ječo.⁴¹ V kaznilnici Suben v Zgornji Avstriji je prestajal kazen do leta 1892, ko je bil pomiloščen, se vrnil v Ljubljano in se takoj spet vključil v socialnodemokratsko gibanje.

Že takoj po aretaciji Železnikarja in Tume, še bolj pa po nadaljnjih zapiranjih drugih članov ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva in ob širokem policijskem »česanju« po Ljubljani je opazen viden upad v društveni aktivnosti. Društvo je sicer še redno sklicevalo mesečne sestanke, vendar so imeli na dnevnem redu le tekoče društvene zadeve, kot so branje poročil sekcij in vplačevanje članarine. Poseg oblasti v delovanje ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva je bil pač preveč korenit in dosleden. V letu 1886 so njegovi člani nekajkrat celo razpravljali o prostovoljnem razpustu društva.⁴²

Društvo je tako životarilo vse do aprila 1887, ko se je v Ljubljano vrnil čevlarski pomočnik Karel Kordelič. S Kordeličevim prihodom je ljubljansko delavsko izobraževalno društvo dobilo osebnost, ki jo je pol leta poprej »pogrešal« policijski uradnik Vončina, ko je zapisal, da društvo nima nikogar, ki bi imel »govorniški in agitacijski duh«.⁴³ Njegovo delovanje ni vzbujalo tolikšne pozornosti kot nastopi Matije Kunca in Franceta Železnikarja, čeprav je ljubljanska policija ves čas vztrajno iskala dokaze, da je tudi Kordelič anarhist pač v smislu delitve na radikalne in smerne socialiste iz leta 1884, ki je še vedno živela v zavesti ljubljanskih policijskih uradnikov. Ko ocenjujemo vlogo

Karla Kordeliča ne smemo pozabiti dejstva, da je društvo pred njegovo vrnitvijo v Ljubljano samo še životarilo in samo zaradi najbolj vztrajnih članov se ni razpustilo. Prav tako pa ne zmanjšujejo pomena njegovega delovanja ugodne razmere, ki so bile ustvarjene v avstrijskem delavskem gibanju z nastopom Viktorja Adlerja in njegovo politiko združevanja radikalne in zmerno struje. Kordeliču je pač uspelo v pravem trenutku povezati razbite sile in jih ustvarjalno vključiti v novo avstrijsko socialnodemokratsko gibanje.

V letu 1888, v letu združevalnega kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu, je ljubljansko izobraževalno društvo doživelo razmah. Obenem je to leto, ko se je začelo oblikovati še eno središče slovenskega socialnodemokratskega gibanja v Trstu, kar je gotovo tudi vplivalo na razvoj v Ljubljani. Ta razmah je toliko bolj opazen ob dejstvu, da je dobro leto poprej bil obstoj društva vprašljiv. Čeprav sta se še v letu 1887 društvenih sestankov udeleževali le dobri dve desetini njegovih članov, je uspel Karel Kordelič s svojim delovanjem postaviti tiste temelje, na katerih je društvo gradilo svoje akcije v letu 1888. Tako je v marcu in aprilu po vzoru javnega shoda v Trstu priredilo dva javna delavska shoda, s katerima so se ljubljanski socialni demokrati po dobrih treh letih spet pojavili v javnosti. Razpravljali so o položaju delavcev in malih obrtnikov, delavskih zbornicah, tisku in šolstvu.⁴⁴

Na zadnjih dveh rednih mesečnih sestankih v letu 1888 so člani društva razpravljali o delavskem tisku.⁴⁵ Če s tem povežemo nastop Karla Kordeliča na hainfeldskem kongresu, ko je govoril v imenu slovenskih socialnih demokratov, da jim je potreben slovenski delavski list, lahko pač ugotovimo, da je stopila misel na slovenski delavski list v središče pozornosti ljubljanskih socialnih demokratov in so si želeli na kongresu v Hainfeldu pridobiti materialno in moralno podporo za njegovo izdajanje.⁴⁶

To podporo so ljubljanski socialni demokrati dobili in se tudi takoj lotili priprav za izdajanje slovenskega socialističnega lista. Marca 1889 so na socialnodemokratskem shodu že izvolili petčlanski izdajateljski odbor, ki je zaprosil deželno vlado v Ljubljani za dovoljenje, da izdajajo delavski list z naslovom *Novi čas*. Novi časnik naj bi izhajal kot štirinajstdnevnik. Ta prva in tudi druga vloga za dovoljenje pa je bila zavrnjena, odobreno je bilo izdajanje šele po tretji, avgusta 1889. Novembra 1889 je bila natisnjena prva in edina številka Novega časa, ki jo je državno

pravdnništvo še v tiskarni takoj zaplenilo in ustavilo izdajanje časnika. S tem je bila za nekaj mesecev ustavljena akcija ljubljanskih socialnih demokratov za slovenski socialističen list.⁴⁷ Zatrt je bil tudi poskus Ludvika Zadnika, da začne avgusta 1890 v Ljubljani izdajati nov časnik Delavski list, ki je potem začel izhajati v Trstu.⁴⁸

V letu 1890 se je tudi ljubljansko delavstvo vključilo v prvomajske manifestacije. Pomembno je bilo, da so se v pripravah nanjo — agitacija je trajala ves mesec april — ljubljanski socialni demokrati začeli povezovati z delavci zunaj Ljubljane, v njeni bližnji okolici. Prvomajski shod so sklicali v kavarni Evropa in udeležilo se ga je skoraj 500 delavcev. Poleg tega shoda so se delavci zbirali ta dan še na Rožniku in zvečer na plesu spet v kavarni Evropa.⁴⁹

Akcija ljubljanskih socialistov, da prenešajo svoje delovanje iz ozkega kroga ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva, se je nadaljevala v letu 1891, ko so na socialnodemokratski konferenci v Ljubljani julija meseca udeleženci iz Ljubljane in drugih krajev na Kranjskem sklenili ustanoviti po zgledu enakega društva v Gradcu za deželo Štajersko novo splošno delavsko izobraževalno, pravovarstveno in podporno društvo za Kranjsko z izobraževalnim in sindikalnim značajem. Deželno predsedstvo je ustanovitev sprva prepovedalo, po pritožbi delavcev na notranje ministrstvo na Dunaju pa je v začetku februarja moralo prepoved umakniti. Ustanovni občni zbor je novo društvo imelo marca 1892.⁵⁰ Julija 1892 so člani ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva na izrednem občnem zboru razpustili društvo. Društvo ni bilo več potrebno, ker so njegovi člani našli boljše možnosti za delovanje v pravovarstvenem društvu za Kranjsko, ki je delovalo tudi v drugih industrijskih središčih Kranjske.⁵¹

Novembra 1893 je začel v Ljubljani izhajati slovenski socialistični štirinajstdnevni časnik Delavec. Sklep o izdajanju lista so podprli že na III. zboru avstrijske socialnodemokratske stranke dobro leto poprej. V Ljubljani je bilo tiskanih le 19 števil, ker ga Narodna tiskarna ni hotela več tiskati. Zaradi pritiskov se je list najprej preselil v Zagreb, decembra 1894 na Dunaj, leta 1897 pa v Trst, kjer je leta 1898 prenehal izhajati.⁵²

Že po ustanovitvi pravovarstvenega društva za Kranjsko, še bolj pa po letu 1896 ko je bila v avgustu v Ljubljani na ustanovitvenem I. zboru ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), ni več

mogoče, kot že rečeno, obravnavati razvoja delavskega gibanja v Ljubljani ločeno od razvoja na Slovenskem. Pisati o zgodovini ljubljanskega delavskega gibanja za čas od sredine 90-tih let pa do konca prve svetovne vojne pomeni hkrati pisati tudi o zgodovini delavskega gibanja na Slovenskem. Dogodki v Ljubljani niso bili več zgolj lokalnega značaja. Naj dopolnim samo z dvema znanima podatkom: od ustanovitve pa do konca prve svetovne vojne je JSDS imela deset rednih strankinih zborov, od teh je bilo sedem v Ljubljani, dva v Trstu in eden v Celju. Z izjemo nekaj let je bila Ljubljana v vsem tem obdobju tudi sedež strankinega vodstva, njenega izvršnega odbora. Hkrati pa ob Ljubljani rastejo in se razvijajo tudi druga močna središča delavskega gibanja na Slovenskem, poleg Trsta in Maribora še Idrija, Jesenice, zasavski revirji, Celje. Celoten ta razvoj pa v slovenski zgodovinopisni literaturi še ni ustrezno obdelan, saj imamo le nekaj študij in razprav, ki obdelujejo posamezne zaokrožene probleme. Slovenske zgodovinarje delavskega gibanja čaka neodložljivo nujno delo, da pripravijo prvi sintetični pregled zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem od začetkov do konca prve svetovne vojne.

OPOMBE

1. France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X, Ljubljana 1970, str. 214—215. — 2. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani (dalje citiram AS), spisi deželne vlade, fasc. 11-7, dok. št. 3567 z dne 19. maja 1868, dok. št. 2649 z dne 15. aprila 1872 in Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Mestni arhiv Ljubljana (dalje citiram MALj), reg. I, fasc. 708, X/9, dok. št. 687, januarja 1876. — 3. AS, spisi deželne vlade, fasc. 16-7, dok. št. 4129 z dne 14. junija 1868. — 4. Vorwärts! z dne 28. novembra 1867. — 5. MALj, reg. I, fasc. 708, X/9, dok. št. 1326 z dne 12. februarja 1868. — 6. Vorwärts! z dne 12. marca in 2. aprila 1868. — 7. Vorwärts! z dne 27. aprila 1871. — 8. Vorwärts! z dne 15. in 22. oktobra 1868, z dne 25. februarja in 8. aprila 1869, z dne 8. februarja in 12. septembra 1872, 15. maja, 29. maja in 25. decembra 1874. — 9. Vorwärts! z dne 14. aprila 1876. — 10. Vorwärts! z dne 8. februarja 1884. — 11. Vorwärts! z dne 29. avgusta in 10. oktobra 1884, Rdeči prapor z dne 30. septembra 1908. — 12. Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Partizanska knjiga in Delavska enotnost, Ljubljana 1979, str. 24 in Branko Berčič, Tiskarstvo na Slovenskem, Zgodovinski oris, Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 116—117. — 13. Podrobneje te stike opisuje Jasna Fischer v dok-

torski disertaciji Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, tipkopis. — 14. Laibacher Tagblatt z dne 11. oktobra 1869. — 15. Laibacher Tagblatt z dne 15. in 21. februarja 1870 in Slovenski narod z dne 1. marca 1870. Glej tudi Ludwig Brögel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, I, Dunaj 1922, str. 333, poročili kranjskega deželnege predsednika z dne 22. februarja 1870. — 16. Laibacher Zeitung z dne 16. januarja 1871. — 17. Podrobneje o tej stavki glej Rudolf Golouh, Iz zgodovine delavskega gibanja v Ljubljani, Kronika I, Ljubljana 1853, št. 1, str. 48. — 18. Gradivo celovškega procesa, Arhiv IZDG (dalje navajam Gradivo), ljubljanski magistrat z dne 4. aprila 1871. — 19. AS, spisi deželne vlade, fasc. 16-7, dok. št. 2806 z dne 12. aprila 1873. — 20. Volkswille z dne 20. aprila 1872 in LZ z dne 31. julija 1872. — 21. Matija Kunc je bil med drugim delegat ljubljanskega izobraževalnega društva na prvem sestanku zastopnikov avstrijskih izobraževalnih društev na Dunaju leta 1872, leta 1873 pa delegat na zborovanju avstrijske socialne demokracije v Wiener Neustadtu. Glej tudi Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918, str. 184 in Slovenski biografski leksikon I, geslo Matija Kunc, str. 588. — 22. Kunčevo poročilo na zboru delavskega izobraževalnega društva 22. junija 1872, Laibacher Tagblatt z dne 25. junija 1873. — 23. Gradivo, ljubljanski magistrat, poročilo Ludvika Perone o obnem zboru delavskega izobraževalnega društva, 8. decembra 1872 in z dne 9. decembra 1872. — 24. Krojaški pomočniki so pravila društva predložili deželni vladi že oktobra 1872, vendar je reševanje te vloge predala notranjemu ministrstvu, ki pa je aprila 1873 prepovedalo ustanovitev društva. 8. avgusta 1873 je deželna vlada v Ljubljani potrdila nova pravila in dovolila ustanovitev strokovnih društev krojaških in čevljarških pomočnikov. Zadnji so ustanovili svoje strokovno društvo lesni delavci, oktobra 1873. Glej Jasna Fischer, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889. Doktorska disertacija (tipkopis). — 25. MALj, reg. I, fasc. 589, X/11, dok. št. 3711 z dne 17. marca 1874. — 26. O strokovnem društvu lesnih delavcev od aprila 1874 ni več podatkov. Strokovni društvi krojaških in čevljarških pomočnikov sta se prostovoljno razpuščili julija 1875. AS, predsedstveni spisi — vrnjeni od Paula Molischa leta 1927, dok. št. 1034 z dne 20. aprila 1874 in spisi deželne vlade, fasc. 16-7, dok. št. 5971 z dne 31. julija 1875. — 27. MALj, reg. II, fasc. 19, III/2, dok. št. 26 z dne 14. junija 1875 in AS, predsedstveni spisi, fasc. 1, dok. št. 26 z dne 14. junija 1875. — 28. Železnikar je prvič javno nastopil na ljudskem shodu 28. novembra 1880. Poleg ljubljanskih obrtniških mojstrov Josipa Regalija, Jakoba Skrbince in Janeza Dolharja je bil tudi sklicatelj tega

shoda. Slovenec, z dne 27. novembra 1880. — 29. Primerjaj Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879—1895 — Politično zgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848 do 1895, Dodatek — Socialistično gibanje med Slovenci (od začetkov do leta 1895), str. 662. France Železnikar začne v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu delovati, kot kažejo spisi o društvu, sredi leta 1881. V zapisniku društvenih sej zasledimo, da je govoril na društveni mesečni seji 7. avgusta 1881. — 30. Slovenec, z dne 30. novembra 1880 in Zukunft z dne 10. decembra 1880. 31. Slovenec in Slovenski narod z dne 22. februarja 1881 in Laibacher Wochenblatt z dne 26. februarja 1881. — 32. Podrobneje o Ljudskem glasu glej Jasna Fischer, Ljudski glas 1882—1885, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XI/XII, Ljubljana 1971/1972, str. 177—185. — 33. Jasna Fischer, Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani v letih 1882 do 1884 in proces v Celovcu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XVIII/XIX, Ljubljana 1978/1979, str. 3—15, dalje navajam Fischer, Delavsko izobraževalno društvo. — 34. Prav tam in tudi Rudy Kyovsky, Delavsko gibanje in ilegalni sestanek ljubljanskih delavcev »Pri slepem Janezu« v Šiški 18. novembra 1882, Socialistična misel II, Ljubljana 1954, str. 266—274. — 35. Uradno je predlagal, da se društvo naroči na te liste društveni zapisnikar Adolf Richter na seji odbora 2. novembra 1883. Gradivo, sejni zapisnik društvenega odbora z dne 2. novembra 1883. — 36. Gradivo, sejni zapisnik z dne 10. februarja 1884 in MALj, reg. I, fasc. 960, X/9, dok. št. 2636 z dne 12. februarja 1884. — 37. Fischer, Delavsko izobraževalno društvo, str. 10. — 38. Prav tam. — 39. Prav tam, str. 11. — 40. Prav tam, str. 12. — 41. Prav tam, str. 13—14. — 42. MALj, reg. I, fasc. 960, X/9, dok. št. 7772 z dne 3. maja 1886, AS, predsedstveni spisi, fasc. 5, dok. št. 2103 z dne 20. julija 1886 in dok. št. 2272 z dne 3. avgusta 1886, fasc. 7, dok. št. 3633 z dne 25. oktobra 1886. — 43. AS, predsedstveni spisi, fasc. 7, dok. št. 3011 z dne 24. oktobra 1886. — 44. AS, predsedstveni spisi, fasc. 1, dok. št. 612 z dne 12. marca 1888 in dok. št. 662 z dne 19. marca 1888 ter fasc. 2, dok. št. 699 z dne 23. marca 1888. — 45. AS, predsedstveni spisi, fasc. 6, dok. št. 3026 z dne 13. novembra 1888 in dok. št. 3201 z dne 5. decembra 1888. — 46. Verhandlungen des Parteitages der österreichischen Sozialdemokratie in Hainfeld. (30.—31. Dezember und 1. Januar 1889.) Dunaj 1889, str. 73—74. — 47. Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1963, str. 112—113, 115—118, 121—127 in 146—160. — 48. Prav tam, str. 227—230 in 234 do 251. — 49. Prav tam, str. 182—183. — 50. Prav tam, str. 351—353 in 356. — 51. Prav tam, str. 388. — 52. Prav tam, str. 411—433.